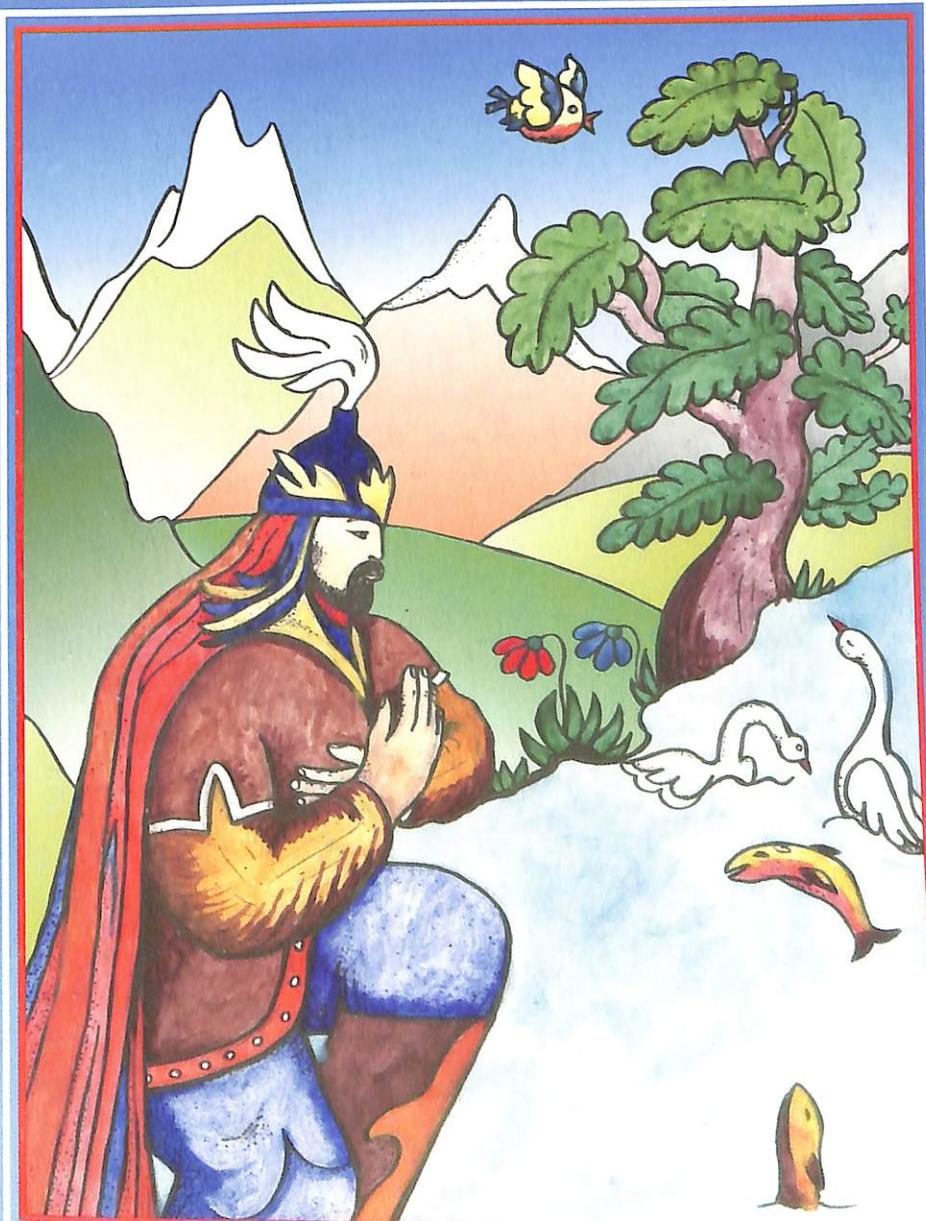

Аман Кармышаков

МАНАС УЛГУСУ

Кармышаков Аман Нурдин уулу

Манас үлгүсү

*Манас таануучулар жана башталғыч
класстардын окуучулары үчүн колдонмо*

Бишкек 2018

УДК 821.51-93
ББК 82.3 (2Ки)
К 24

К 24 **Кармышаков Аман Нурдин уулу**
Манас үлгүсү. Манастаануучулар жсана бааталгыч
класстардын окуучулары учун колдонмо. -Б.: Айат. 2018.
-72 б.

ISBN 978-9967-16-230-3

Бул китепте “Манас” эпопеясындагы алп баатырлар, каардуу дөөлөр жана Манастын кырк чоросу жөнүндө кызыктую окуялар камтылды.

Негизги вариантарда айрым чоролордун аты гана аталып, бирок аларга таандык окуяларды чагылдырган маалыматтар дээрлик жок болгондуктан, Жоорунчу менен Кербендин эрдиктери, Чубактын балалык чагы жөнүндө кызыктую окуялар, жана Манас баатырдын кереметтүү Ысык-Көлгө берген бийик баасы тууралуу эпизоддор түзүүчү-автор (А.Кармышаков) тарабынан иштелип чыгып, алгачкы жолу сиздерге сунушталып жатат.

Мындан тышкary түзүүчү-автордун калемине таандык «Манас үлгүсү», «Манас өрнөгү» өндүү тарбиялык таасирдүү багыттамалар жана «Манас бабам сүйлөгөн, сөз маанисин Үйрөнөм» аттуу окуучунун сөз байлыгын өстүрүүчү усулдук материалдар бар.

Эмгек жалпы эле манастаануучуларга жана мектептин көнжө класстарынын окуучуларына арналып жазылды.

К 4803300400 – 18

ISBN 978-9967-16-230-3

УДК 821.51-93
ББК 82.3 (2Ки)

© Кармышаков Аман Нурдин уулу, 2018

Манас баатырдын Ысык-Көлгө берген баасы

1. Манастын Ысык-Көлдү көрүп суктанганы

Манас баатыр Акбалтанын сунушу менен Ат-Башыда жашаган Кошой баатырга жолугам деп келе жатып, Ысык-Көлдү алгачкы жолу көргөндө, анын өзгөчө кооздугуна суктана карап, суусуна жүзүн чайынып, кен-байлыктуу жерин байкап көрүп, мынданай деп баа берген экен:

2. Айкөл Манастын Ысык-Көлгө берген баасы

Капталы жайык бел экен,
Карагай-черлүү жер экен.
Кырына чыгып карасаң,
Кыйыры тегиз, көл экен.
Күнгө бет кайкы бел экен,
Күнгөйлүү өзөн, төр экен.
Күн сайын бассаң жээгине,
Көңүлү чөккөн адамга,
Шарпасы дары көл экен!
Тескей жайык, кен экен,
Тескейлүү өзөн, төр экен.
Жээгине келип чайканып,
Балыктай сүзүп жуунсан,
Көңүлдүн кириң айдаган,

Бейиштей сонун көл экен!
Айланасы кырка тоо,
Төрлөрү кенен, жайык коо,
Тенирим сүйгөн жер экен.
Касиеттүү Ысык-Көл,
Артыла берсин берекен!
Адыр-будур бели бар,
Буурадай чөккөн дөңү бар.
Бугулар сууга куюлуп,
Буюгуп түшкөн төрү бар.
Көз салып турса кызыгып,
Каректен чубап сыйылып,
Каз-Өрдөгү каркылдайт.
Канаты күнгө жаркылдайт.
Кытандар учса чубашып,
Балыгы тынбай чулпулдайт.
Толкуну жээкке чайпалып,
Аккуусу сүзөт кыйкуулап.
Күнгөйү көркөм күнөстүү,
Тескейи тунук мүрөк суу.
Бул Ысык-Көл жаныбар,
Керемет көл турбайбы!
Булгабай таза колдонуп,
Жердеген адам тунбайбы!
Көчүрүп келип элимди,
Мекендер жашап жеримди
Сактармын асыл көлүмдү.

(Манас баатырдын Ысык-Көлгө берген баасы тууралуу окуучулардын жаш курагына ылайык, жазылган бул ыр саптары түзүүчү-автор – Аман Кармышаковдун калемине таандык).

Манас улгусу:

1. Атагы ааламды дүңгүрөткөн айкөл баатыр бабабыз Манастын Ысык-Көлдүн кен-байлык толгон кооз жаратылышина суктана карап, ийилип таазим кылып, берген жогорку баасы окурмандардын сыймыктануу сезимин ойготот.
2. Манастын мындаи баасы, көлүбүздөгү асыл жерлерди чет элдиктерге саткан айрым шылуундар менен, таштанды таштап, айланасын булгаган эс алуучуларды тереңирээк ойлонтуп, мекенчилдик сезимин ойготот деген аруу тилек бар.

Эр Манастын «шер» атагын алашы

1.Кызыр атанын ок өтпөс тон бергени

Кызыр ата Манаска ок өтпөс тон берип жатып:

– Отко салса күйбөйсүн, сел капитаса акпайсын.
Сен эми тендеши жок баатыр болдуң. Катылган-
дын катыгын бересин. Кызыр ата Манаска дагы
минти: – Кудайдын касиеттүү жалгыз пендеси,
алты шердин артыкча кенжеси, Сайыппуруш көк

6

жалдын берени болуп жарадалың. Сени эңкейтип душман жеңе албайт. Жоого киргенде ооздуктан алып, атыңды өзүм жетелеп, жолунду шыдыр кылам, «кырк чилтен» менен кол алыш. Манас менен Кызыр ата, Шай ата баштап, кырк чилтен кол алышты. Ошондо Манас шер атагын алды. (СКВ б-ча. 106-б.).

2.Кызыр атанын Манаска берген батасы

Отко салса, күйбөйсүн,
Сел капитаса акпайсын.
Арбагың артык, заарың күч,
Катылгандын баарысын,
Кыйратасың кылып түз.
Алда таала жалгыздын,
Пендеси болуп жарадалың.
Алты шердин артыкча,
Кенжеси болуп жарадалың.
Сайыппуруш көк жалдын,
Берени болуп жарадалың.
Калк паашасы кабылан,
Эрени болуп жарадалың.
Султандасын, кандасын,
Жараткан чындап жасаган,
Арбагың бийик, атың оор,
Айкөл Манас өзүң зор.
Бел байлаган белимсин,

Белгилүү көк жал шеримсин.
Эңкейтип душман жеңе албайт,
Сага эч ким тендеш келе албайт.
Кармашып жоого киргенде,
Шыдыр жолуң төтөлөйм,
Ооздуктан алып кулунум,
Өзүм кармап жетелейм.
Жылаңаяк, жылаңбаш,
Аты Кызыр өзүмүн!
Кулунум Манас көзүндү ач!
Быягында кырк киши,
Кырк чилтөндөн өзү ушул.
Кол бергени көк жалым,
Келип турган кези ушул.
Кыдырата дос болгун,
Кырк чилтөндөн өзү ушул.
Белестеги беш киши,
Белгилүү шайдын өзү ушул.
Баатырга жолдош болом деп,
Бет алып келген кези ушул.
Түшө калып беш киши,
Кучакташып калды эми,
Ошондо Манас кабылан,
Шер атагын алды эми.

Манас бабам сүйлөгөн, сөз маанисин үйрөнөм:

Сайыппуруши – телегейи тегиз баатыр, мынданай титул – Александр Македонский, Чынгызхан, Тамерландарда гана болгон.

Шыдыр жолуң төтөлөйм – коштой жүрөм.

Шер – 1-жолборс, 2-кыраан, баатыр.

Алты шердин кенжеси – Сулайман (Соломон), Искендер (А. Македонский), Аалы (Мухамбет пайгамбардын күйө баласы), Урустөм сыйактуу өзгөчө баатырларга, (төрт доско) “чалыяр” деген сөздүн түпкү маанисин манасчы түшүнбөй, өзүнчө энчилүү ат катары кабыл алып, Манасты аларга кошуп, алты шер аттайт. (Манас, СКВ.б-ча).

Чалыяр – (ир. Чор – төрт, йар – жолдош). Мухамбет пайгамбардын төрт халифи (орун басары) Абубакир, Омор, Осмон, Аалыга берилген жалпы ат.

Чегени Кызыр ата Кутубий деп атап, эр Манаска чоро кылганы

1. Чегени ким Кутубий деп атады?

Кызыр ата Ошпурдун уулу Чегени чакырып алып: «Чеге деген атың жарабайт баатыр, мындан ары атың Кутубий болсун. Манастын өйдө чыкса өбөгү, ылдый түшсө жөлөгү, эң жакын чоросу бол.

Манас! Кутубий сенин кутманың! Астыңа салсан
ак жолун, артында жүрсө сан колун болсун! – дейт.
Ошондо Манас менен Кутубий шерттешип,
достошот. Кутубий кырк баланын башчысы болот.
(СКВ б-ча. 106-б.).

Ошпурдун уулу Чеге экен,
Кара калмак теги экен.
Кызыр ата Чегени,
Балам бери кел, – деди,
Манаска колун бер, – деди.
Чеге атың жоюлсун.
Кутубий атың коюлсун!
Угуп ал балам сөзүмдү!
Кутубий койдум өзүндү!
Олуюдан бата алдың,
Балам сен Кутубий болуп аталдың!
Угуп ал Манас сөзүмдү.
Кутубий болгон бул бала,
Кутман болот өзүңө.
Астыңа салса ак жолун,
Артында жүрсө сан колун.
Өзү баатыр кыраакы.
Ушул турган Кутубий,
Таалайга бүткөн мураспың,
Өөдө чыксаң өбөгүң,
Ылдый тартса Кутубий,
Белиңе таңуу жөлөгүң.

Мандайга чыкса барааның,
Кармашып жоого кол салсан,
Кутубий болот карааның.
Жумшасаң канат кумарың,
Ушул турган Кутубий,
Туу түбүнө турараың.

2.Кутубий өрнөгү:

Кутубий Манастын туусун сактаган эң жа-
кын чоросу, акыреттик досу. Анын баатырдыгы
Манас Кошойго жолугам деп, Ат-Башыга кеткен-
де, Жолой баштаган он миң колго карши согуш-
канда көрүнөт. Кутубий Жакыпты кырк үйлүү
кыргызга кошуп, Ала-Тоого көчүрүп ийип,
Акбалтаны караан тутуп, кырк баланы баштап,
көч узап кеткиче алаксыта турмакка жсан аябай
согушат. Манас келгиче душманды өткөрбөй кар-
мап турат. Анын бул эрдиги Манаска берилген-
дигин көрсөтөт.

3.Манас бабам сүйлөгөн, сөз маанисин үйре- нөм:

Мураапың – мурасчың, жөлөк-таягың.
Белиңе таңуу – ишенген таянычың.
Таалай – ден-соолук, байлык, ырыссы, бакым
өңдүү адам бешенесине буйруган бардык жакшы-
лыктарга жеткен адамдын сыймыктуу абалы.

Манас баатырдын Кырк чилтен, Шай аталар менен кол альшканы

1.Козу көтөрө качкан бөрүнүн сыры

Таң агариp, жерге жарык тийгенде бир бөрү көрүндү. Эригип турган Манас бөрүнү кууп жөнөдү. Ал жетип чаап аларда, оң жагына кайдандыржайдандыр кырк киши пайда болду.

—Биз сенин колдоочуларың – кырк чилтенбиз! Сени менен кол альшканы келдик. Менин атым Кызыр, – деди бөрүдөн адамга айлана калган ак сакалдуу карыя. Манас өз көзүнө ишене албай таныркай карады. Кызыр ата Манаска ок өтпөс тон берди. Ошол учурда белестен чоңдугу тоонун тециндей беш киши чыга келди. Көрсө ал Шай ата экен. (СКВ б-ча. 105-106-беттер).

2.Белестен чыккан беш киши

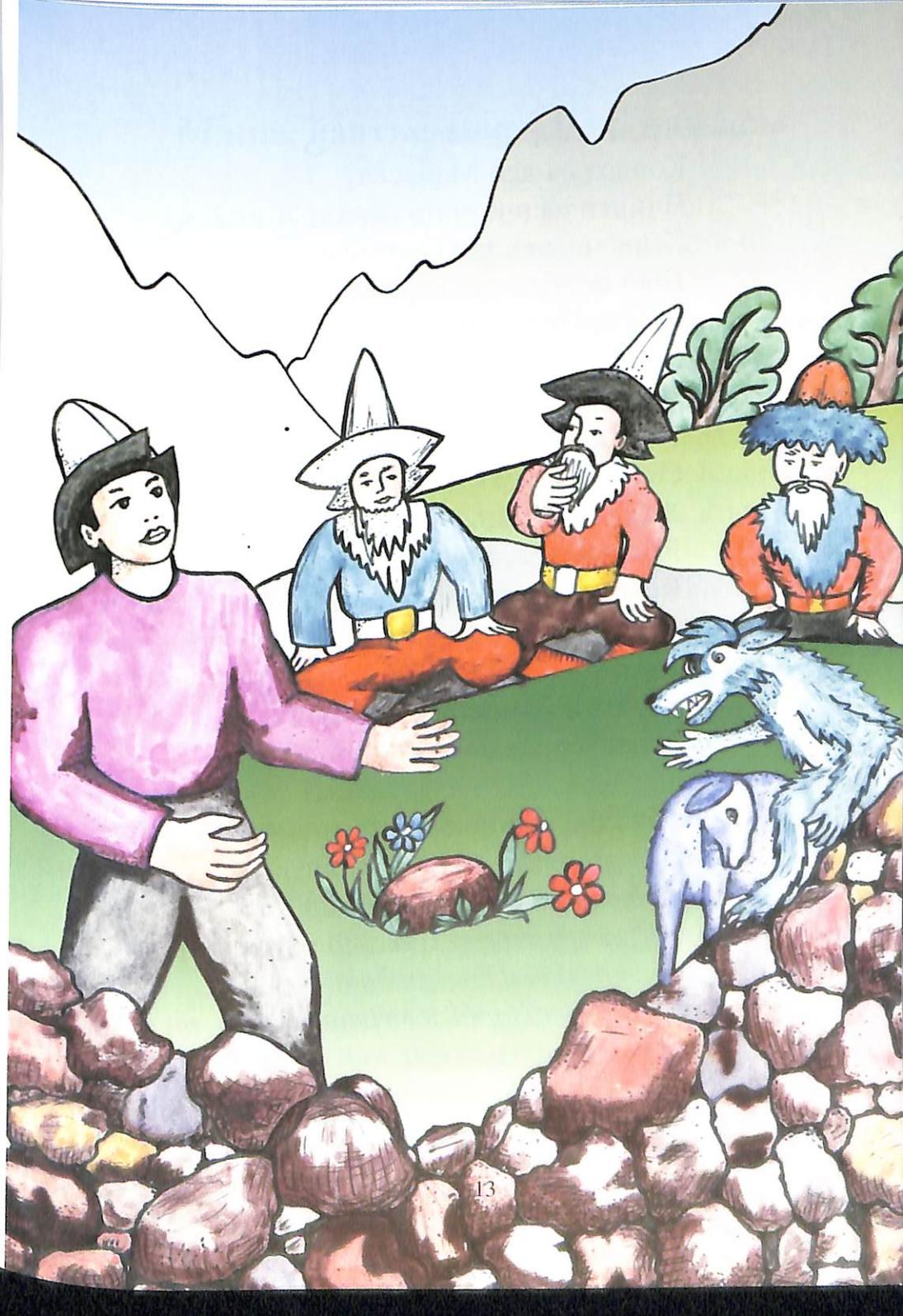
Белестен чыкты беш киши,
Ак селдеси казандай.

Айкырса үнү азандай.
Зорлугу тоонун тециндей,

Айбаты жанды жегидей.
Шай атамдын өзү экен,

Кыраан Манас көк жалга,
Жолуга турган кези экен.

Кол альшып турду эми,

Аты Кызыр думана.
Колдодум деп Манаска,
Ичинен «ыпча тон» берди.
Кырк чилтенин баарысы,
Шай ата баштап карысы.
Кыдырата кол берди.
Кийсе жоого ылайык,
Ок өтпөгөн кылайып,
Табылгы жаксаң чок өтпөйт,
Очогор атса ок өтпөйт.
Жакасы алтын, жени жез,
Кош бадана, торгой көз,
Келеме жака, кең курмө,
Кармашка кийсе ылайык.
Кызыр атам берди деп,
Кийип жүр арстан бул тонду.
Өзүңө бердим энчилип.

Манас бабам сүйлөгөн сөз маанисин үйрөнөм:
Кырк чилтен – колдоочу олуялар.
Кызыр (Кыдыр) – (арал. хызыр – жашыл деген маниде). Эпосто Манасты колдоочу олуя.
Очогор – баатырлардын мылтығынын түрү.
Шай ата – колдоочу олуя.
Кош бадана – денеге чак жоо кийими, ок өтпөс тон.

Манас баатырдын элдик намысы

1. Алп Кочкунун кордугу

Калмактын Кочку балбаны 700дөй кол баштап келип, Жакыпты опузалап, минтти:

– Жеримди малыңа жедиргениң үчүн Манас деген тентек баланды бергин! Болбосо, малынды талап, кырк үйлүү кыргызынды кырып салам! Акбалта, Жакып баштаган кыргыздар кара жандан түңүлүп, «малды алса алсын, жаныбыз аман калсын», – деп коркту. Калмактар мынтык атып, жаатартып, жылкысын айдал кете турган болгондо, он Экидеги эр Манас курал-жарагын шайланып, Тору-чаар аты менен камданып, Кочкунун колуна каршы аттанып баратып, мындай деди:

Жылкымды тийип алгыдай,
Абийири жок Кочкунун,
Алтынын талап алдымбы?
Алтын баш аман турганда,
Күлүгүм кантип берейин,
Күчөгөн экен бул калмак,
Мен бир күржүндөшүп көрөйүн!
Асыл баш аман турганда,
Малымды кантип берейин,
Кутурган экен бул доңуз,
Мен бир күлжундашып көрөйүн!
Балбанын байлап алайын,

Кочкусу эмес тим эле,
Эсенкандын өзүнө,
Балакетти салайын!

Манас баатыр Кутубий баштаган кырк жолдошу менен чабуул артынан чабуул коюп, Кочкунун колун бат эле тыптыйпыл кылып таштады.

2. Манас үлгүсү:

Атасына көрсөткөн Кочкунун кордугун караптура албаган Манастын чыныгы намысы ойгонуп, адилеттик учун күрөш баштады.

Азыркы убакта чет элдиктер менен ар кандай келишимдерди түзгөн айрым жетекчилерде мекенчилдик сезим өксүк. Демек, мындаи улуттук кенемтени толтуруу учун аң-сезими бизге Манас баба-быздын өз элиниң кызыкчылыгын бийик койгон мекенчилдик дымагын үлгү катары сиңирип алууга умтулушубуз зарыл.

Манас бабам сүйлөгөн, сөз маанисин үйрөнөм:

Даңгыт – чоң ит, дөбөт.
Бээжисин – кытайдын башкы беш шаарынын бири.
Тыптыйпыл кылуу – түп орду менен жок кылуу.
Өксүп – кемип, жетишпей, жоктугу билинп.

Манасты байлап алгысы келген алп Кочку

Алп Кочку Манасты көргөндө кармап, байлап
Эсенкандын алдына алып баргысы келди, ал:

Чын найзаны колго алып,
Чоң жээрдени бир салып,
Каарданып бакырып,
Мөндүлөп ураан чакырып,
Көк күбө тону көрүнүп,
Көргөндүн көөнү бөлүнүп,
Каарданса каапырың,
Карааны тоодой көрүнүп,
Ошол келген Кочкунун,
Жан казандай башы бар,
Жаткан иттей кашы бар,
Мурутuna караса,
Өтөккө чыккан чалкандай.
Канжасынын кириң көр,
Балдар көөлөп жеген талкандай.
Аркасында айдары,
Айгыр аттын жалындай,
Балбан Кочку эр экен,
Эсенкандын алдынан,
Манасты байлап келем деп,
Кезенип чыккан кези экен.
Алышканды койбогон,

Бир чочконун этине,
Бир жегенде тойбогон,
Көзү көрдүн оозундай,
Соргоктугу кармаса,
Көргөнүн жутуп койгудай,
Мурунун таноосу,
Бурулуш жылга буткулдай,
Кезиккенди *тим эле*,
Аты-саты менен жуткандай.
Кочкунун жайын сурасан,
Миң балбандык түрү бар.
Миң кишилик сүрү бар.
Каарданып барбайып,
Чондугу тоодой дардайып.
Жекеге чыкты эр Кочку.

Чоң Кочкунун зыяндуу сапаты:

*Кара ниеттиги, кара мүртөздүгү, таш боор-
дугу, ырайымсыздыгы, каардуулугу жана арам
ойлуулугу.*

Манас бабам сүйлөгөн сөз маанисин үйрө- нөм:

*Мөндү – калмакча кел деген сөз, калмактар-
дын согуштук урааны.*
Өтөк – жылгалуу жайыт.

Эсенкандын Манаска Жолой баштаган алптарды жибергени

1. Эсенкандын Жолойго берген буйругу

Манасты кармап, байлап келгиле деп, Эсенкан
Жолой менен Дөңгөнү он мин қол менен атказды.
Манасты кармап келүүгө,
Өз колума берүүгө,
Чыныгы балбан, ыктуун бар.
Бириң эмес, миңин бар,
Ажыдаардай айбаттуу,
Дөөлөрүм бар сүрүн бар.
Калмактардан кан Жолой,
Балбандыгың башкача,
Сенин баатырдыгың бир канча.
Кечээ чон Кап-Тоонун бетинде,
Суук төрдүн четинде,
Калайман эрдик бир салдың.
Дөөлөр менен кармашып,
Кулагы темир Кутан али,
Маңдайы темир Манжсуу али,
Киндиги темир Китен али,
Кара кер минген Казан али,
Кайчы кулак Каман али,
Кара-Тоо басып жер кылдың,
Беш дөөнү байлап эл кылдың.
Телегейи тең элең,

Тоодой балбан, алптарды,
Байлап келчи эр элең!
Ушунчалык кытайдан,
Ишенгеним сен элең.
Айласын тапсаң Манасты,
Өлтүрүп өзүң жайлап кел,
Амалдуу болсоң Манасты,
Акыры тириүү кармап кел.
Манаска алың жете албай,
Куру келсең балбаным,
Кылычтап башың аламын!
Кыйшаңдатпай баарынды,
Кыргын кылып саламын! – деп эскертет.

2. Эсенкандын зыяндуу сапаты:

Өзүнө берилип кызмат кылган алп баатырларына минтип ырайымсыз мамиле кылышы, анын адамгерчилigi жоктугун, өз кызыкчылыгын гана көздөгөн – кара муртөз, өзүмчүлдүгүн жасишилыкты таптакыр билбegen таш боордугун көрсөтөт.

Дөөгүрсүгөн Дөңгө дөө

Бээжиндин ары жагында «Сазаңшан» аттуу элде Дөңгө деген соргок дөө болду. Эсенкан ошол Дөңгөнү Жолойго кошуп, Манасты кармап, байлап келгиле, – деп жиберди. Дөңгө дөө Манас менен

кармашам деп камынып, найзасын сунуп өзүнчө
сүйлөнүп баратты:

Бээжиндин ар жак жагында,
Сазаншаң дегени эл экен.
Киши билбес сөзү бар.
Ошол Дөңгө балбандын,
Башында табактай жалгыз көзү бар.
Кежиге чачы үксүйүп,
Жаак жүнү түктүйүп.
Кармаштарда аты улук.
Акылы жок дөө Дөңгө,
Алп дөөлөрдүн ичинде,
Жаралган бир «макулук».

2. Дөңгө дөөнүн каары
Каарданып бакырса,
Капчыгай ичи дүрүлдөп,
Манас эмес, жөн эле,
Он сегиз миң ааламга,
Кыргын салып ийчүдөй,
Күрүлдөгөн Дөңгөнүн,
Мурунунан чыккан буу,
Кол ыштыктай буркурап.
Кыл күрөң менен чамынып,
Манаска найза сайууга,
Калган экен камынып.
Каарданып күүлөнүп,

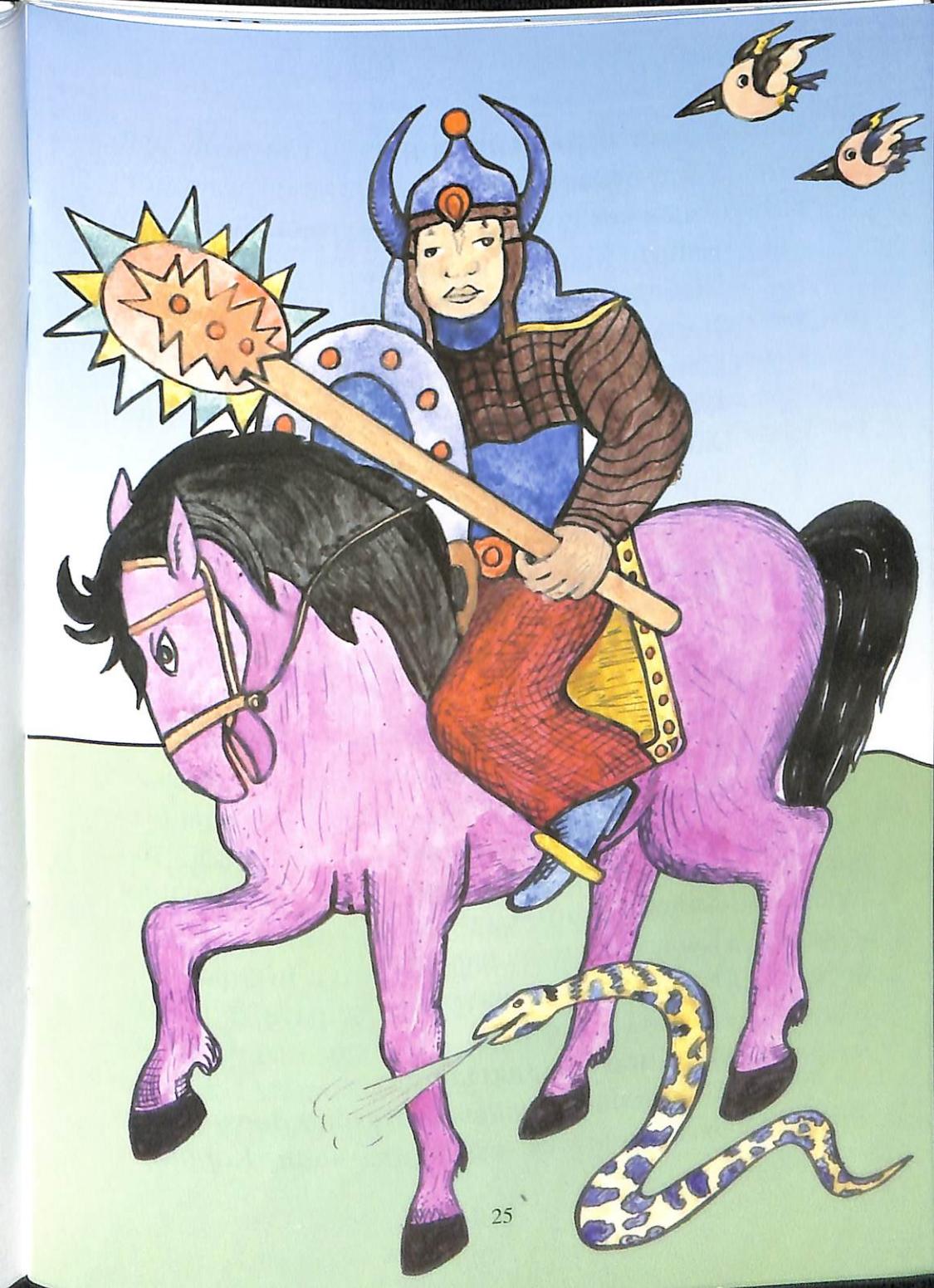
Жете электе Манаска,
Жеп ийчүдөй сүйлөнүп:
«Колду эмне кырдын? – деп,
Буйрук келсе канымдан,
Төөнү эмне кылдын? – деп.
Кытайды кыргын кылам деп,
Ойлоп жүргөн экенсин.
Айгайлаган калмактын,
Алсызы менен чабышып,
Сен ойноп жүргөн экенсин!»
Кызыталак куу бурут!
Абыдан тийдиң жиниме!
Ошентип Дөңгө күүлөнүп,
Колундагы чокмору,
Жолум үйдөй көрүнүп.
Көк темирден туулга,
Көмкөрө кийип алыптыр,
Көргөн жерден Манаска,
Найзасын суна калыптыр.
Үңкүрдөй оозун ачыптыр,
Кызыл жалын өрт кылып,
Бет алдына чачыптыр.

Дөңгө дөө менен Манастын кармашы

1. Дөңгө дөөнүн эр Манастан качканы

Калмактар менен кармашып жаткан Манас
Дөңгө дөөнү көрүп, алдындагы Торучаарынын
башын буруп, найзасын сунуп, качырганы:

Дөңгө дөөнү көргөндө,
Кыраан Манас кабылан,
Торучаар оозун бурду эми.
Тоодой болгон Дөңгөгө,
Токтолбой найза сунду эми.
Оозунан чыккан каары,
Жалындуу оттой төгүлүп,
Кудай сүйгөн баатырдын,
Арстан сүрү көрүнүп.
Алагай көзү чолпондой,
Ай кулагы калкандай.
Каалгадай кашка тиш,
Калайыктан башка тиш,
Кашкайып чыгып алыптыр.
Алдындагы Торучаар,
Башын жерге салыптыр.
Башкача чуркап алыптыр.
Басып өтсө кара таш,
Талкан болуп быркырайт.
Тамандан учкан даңканы,
Төбөгө ыргып зыркырайт.

2. Дөңгөнүн жеңилиши

Айта-буйта дегиче,
Ачып көздү жумгучча.
Кайран Манас баатырын,
Жебеден мурун жеткени,
Жеткен жерде Дөңгөнү,
Кендир курдун чети деп,
Өлкөнүн бер жак бети деп,
Жан жеринин тушу деп,
Өрттөнүп өлгөн чочконун,
Өлөр жери ушу деп,
Каң дедире Дөңгөнү,
Найзасы менен имерди,
Таамай муштап жиберди.
Шер Манас найза сайганда,
Тоодой Дөңгө балбандын,
Кабырга сөөгү сөгүлдү,
Өлкөсү эки бөлүндү.
Карап турган адамдын,
Бүткөн бою дүркүрөп,
Кайран Дөңгө балбандын,
Кылкурөндүн үстүнөн,
Кулап кетти күркүрөп.

Дөңгөнүн чыгармадагы орду:

Дөңгө – кытайдын ишениген балбан дөөлөрүнүн
бири. Алоокеге кошулуп, кыргызыды чаап, Каракан-

дын Жакып баштаган сегиз уулун баш кылып, туши
тарапка айдан, чилдей тараткан окуяда да Дөңгө
негизги балбан дөө катары катышат. (СКВ б-ча).

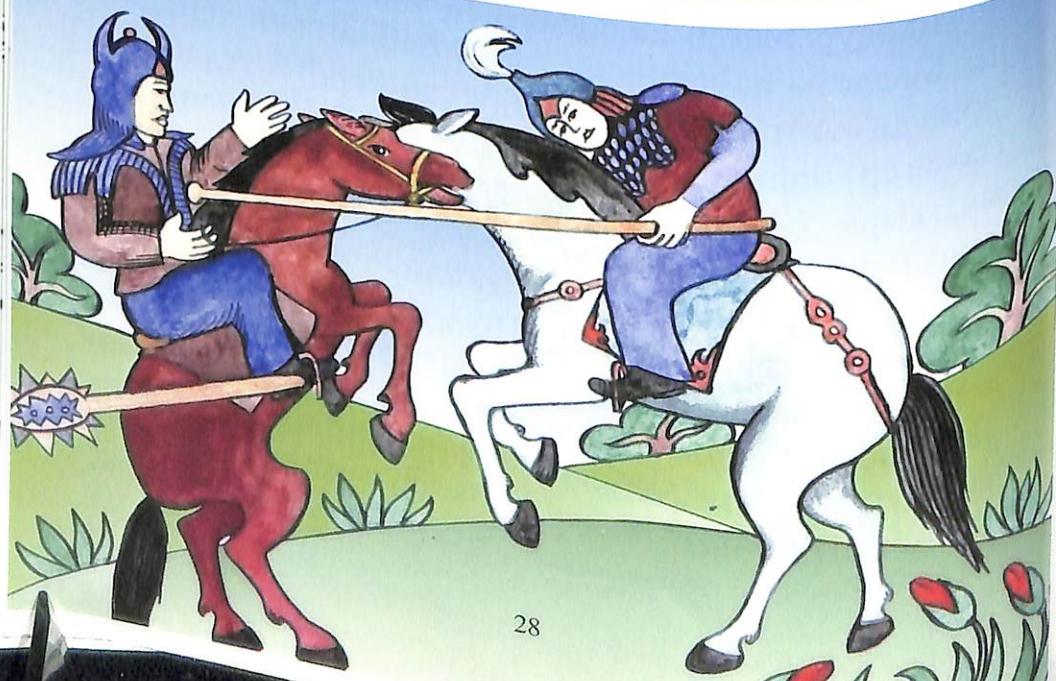
Дөңгөнүн зыяндуу сапаттары:

Кара ниеттиги, арам ойлуулугу, соргоктугу,
ишти акыл менен эмес, күч менен чечүүнү ойло-
гону. Канынын буйругун ойлонбой откара бергени,
жсана өз ою жосок маңкурт өндүү кем акылдыгы.

Дөрбөн баатыр менен Дөөдүр алп

1. Дөөдүр алп

Дөөдүр алп – Эсенкандын ишенимдүү балба-
ны. Манасты өлтүрүп же тирүү байлап кел деп, аны
Эсенкан Алтайга эки жолу жиберет. Адегенде
соодагер болуп барып, эки жүз балбандын кырдыр-
ып, кырк төөдөгү жүгүн Манаска алдырып, өзү
качып кутулат. Экинчи жолу Манасты байлап
алабыз деген ой менен келип, он мин колун
кырдыртып алган Жолой, Нескара, Каражой өндүү
кытай баатырларынын ичинде болгон. Ал төртөө
Эсенкандын алдына качып барып, арыз-мундарын
айтып, Манаска алдары жетпесин моюндарына
алган. (СКВ б-ча).

2. Дөрбөн баатырдын окуясы

Дөрбөн – чоролордун катарында аты саналып өтөт да, жекече иштери айтылбайт. Ал Манас Каныкейге күйөөлөп баргандагы ат чаап жар тандоодо аты Дөңкара отуз биринчи келип, Талмаарам деген Каныкейдин нөкөр кызына үйлөнөт.

Кайран Дөрбөн көйкашқа,
Кайраты мол, тайманбас,
Баатырдығы бир башқа,
Эр Манастын чоросу.
Кырк баатырдын жоросу,
Айтканынан кайтпаган,
Ажал кыстап турса да,
Калтаарып тизгин тартпаган,
Эр мүнөзү бар экен.
Ажыдаардан коркпогон,
Шер мүнөзү бар экен.
Кайран Дөрбөн баатырын,
Жолой менен согушта,
Кырчылдашып калмакка,
Кыйын уруш салыптыр,
Кырк чорого дем берип,
Кылым кытай журт менен,
Кырылышып калыптыр.

Дөрбөн баатырдын Дөөдүр алпты женгени

Дөрбөн баатыр караса,
Кызыталак калмактын,
Дөөдүр деген алпына,
Бет келишип калыптыр.
Дөрбөн баатыр ошондо,
Каарды катуу салыптыр,
Таамай кармап найзасын,
Как жүрөктүн тушу деп,
Дөөгүрсүгөн Дөөдүрдүн,
Өлөр жери ушу деп,
Найза шилтеп алыптыр.
Дөөдүр кетип арманда,
Ат үстүнөн даңкайып,
Учуп түшүп калганда.
Кайран чороң аянбай,
Душманына ошентип,
Кызык мүшкүл салганда.
Калмактарды күйүнтүп,
Кыргыздарды сүйүнтүп,
Дөңкара атын алкынтып,
Ач жолборстой жүгүртүп,
Кайра келип кайрылып,
Алп Дөөдүргө азаптуу,
Чын мүшкүлдү саларда,
Башын кыя чабаарда.
Калмак, кытай тараптан,

Каарданган Канжаркол,
Жетип келе калыптыр.
Жалаң канжарколчондор,
Дөөдүр алпын калкалап,
Эптеп атка мингизип,
Өлгөн жанын тиргизип,
Карши-терши турушуп,
Карчылдашып урушуп.
Дөөдүр алптай балбанын,
Жеке баатыр Дөрбөндөн,
Көптүгүнө салыптыр,
Арачалап алыптыр.

(Дөрбөндүн Дөөдүр алп менен кармашканы тууралуу бул ыр саптарын окуучулардын түшүнүгүнө ылайыктап жазып чыккан А.Кармышаков)

Дөрбөн тарбиясы:
Окурмандар Дөрбөндөй тайманбас, кайраттуу, эр жүрөк, мекенчилдикке тарбияланат.

Дөрбөндүн жоого минген аты
Дөңкара.

Манастын кабарын угуп жүрөгү түшкөн Эсенкан

1. Манастын кабарын уккан Эсенкан коркуп Карыканга кат жөнөттү

Манжуунун каны Нескара жетимиш жерден жара жеп, калмактардын чоң Жолой алтымыш жерден жара жеп, Каражой, Дөөдүр балбаны Манас баатырга колун кырдырып, төртөө качып келгенден кийин, Эсенкан Манастан чындалпкоркуп калды. Ал Карыканга кат берип, Манас менин эсепсиз колумду кырып, Нескара, Жолой баш болгон дөөлөрүмдү жеңип, өз жерине көчүп кетиптири. Эми ал, бери болсо алты, жети, жылда кайрылып келип, ата-бабасынын өчүн албай кой-бойт. Күтүп жатпай, эртерээк даярдык кылып, Манас баатырдын Бээжинге келер жолуна кароол коюп, сактана берели. Алооке уулу Конурбайга Манастын келер жолун кайтарталы, – дейт. Кат алган Карыкан токтолбой, алтын чатырын качыры-на жүктөтүп Конурбайды ала келет.

2. Карыкан менен Эсенкандын Манастын келер жолуна кароол койгону

Карыкан менен Эсенкан Конурбайга калдай-дын тонун кийгизип, кан кылып, кароолго коёт.

Жел учса кабар берүүчү,

Жез канаттуу куу өрдөк,
«Абагер» деген көлүнө,
Суук капчыгай төрүнө,
Муну кароол койду дейт,
Кабылан төрө Манастын,
Келе турган жолуна,
Тогуз жолдун тоомуна,
Бөрү койдун чаркына,
Үзгүлтүк тоонун урчукка,
Үнүрөйгөн тумшукка,
Как суунун четине,
Каспаң тоонун бетине,
Кулжаны койду кабарчы.
Карыкандын тагынан,
Каалап алыш келиптири.
Эсенкандын багына,
Адам тилин үйрөтүп,
Көндүргөн экен башынан,
Кырк кулач кызыл түлкүнү,
Баккан экен жашынан.
Куйруктун учу ак экен.
Айбандан артык сак экен.
Желгенине жел жетпес,
Басканына мал жетпес,
Балакеттин өзү экен.
Адамдан артык амалдуу,
Аны да койду кабарчы.

3. Эсенкан Конурбайга арызын айтканы:

Алоокенин Конурбай,
Эрени кирип келгенде,
Эсенкан минтип кеп айтты:
Эки тизгин, бир чылбыр,
Колго алыңыз, – деп айтты.
Буруттан Манас шер чыкты,
Өзгөчө душман эр чыкты.
Бул Бээжинге келтирбей,
Кайтарып элди багыңыз!
Өзгөчө мүшкүл күн түштү,
Кытай, калмак, тыргоотту,
Манастан сактап калыңыз!
Калдайдан тандап алпын ал,
Калың элди кырдыrbай,
Бул Бээжинге көзүң сал!
Деп айлалуу Эсенкан,
Конурбайдын башына,
Кечилдин ташын кийгизди,
Улук экен Эсенкан,
Алакөөдөк баатырга,
Манастын жөнүн билгизди.
Акылды артык оздурду,
Манастын келер жолу деп,
Уйкусу качып шектенип,
Конурбайга тоздурду.
Алты миң кытай, сан калдай,

Аксакалы Конурбай.
Анын бери жагынан,
Маңгубадан туулган.
Ай ааламдын баарына,
Салып чыккан чуулган.
Адам билбес сөзү бар,
Башында жалгыз көзү бар.
Кармашкан жанды койбогон,
Бир чочконун этине,
Бир жегенде тойбогон.
Карасаң мунун таноосу,
Ачылып калган ороодой.
Көз үстүндө кара каш,
Мал тепсеген шородой.
Каканчындын балбаны,
Мамытбек сокур дээр экен.
Каарды катуу салчу экен,
Катылыша кеткендин,
Башын жулуп алчу экен.
Кароолго турган болжошу,
Мамытбек болду жолдошу.
Балбандыгы башкача,
Каарданып булкунса,
Капчалуу тоону уратат.
Мамытбек жайы ушундай,
Бет алышып кол салса,
Чынарды жулуп сулатат.

Манастын алптар менен кармашканы

1. Жолойдун куулугу

Жолой дөө он эки жаштагы бала баатыр Манасты Эсенканга кармап берем деп, жекеге чыгып, каарданып бакырды. «Чыныгы бурут болсоң, кезекти мага бер», – деди. Манас ага макул болду. Жолой Ачбуудан деген тулпарын чаап келип, болгон күчү менен сайды. Манас солк этпедин. Кезек Манаска келип, ал Торучаарын чуратып келип, «калмак ээрдин кашы деп, как жүрөктүн башы» деп, Жолойго найза сайды. Манастын найзасынан эси кетип эңгиреген Жолой, «Манас кайрылып келип кайра сайса өлтүрөт», – деп, жүрөгү түшүп бакырды. Жору куйрук Жоон алпы менен Кайчы куйрук Каман алпын чакырды. Манас баатыр кайрылып келгиче алтымыш жайсан, кырк дөөсү жетип келип, Жолой дөөнү жөлөп-таяп ээрине эптеп отургузуп, коргон болуп тегеректеп алышп, куткарыйп кетиши. Манастын алдынан Каман алп менен Жоон алп чыгып, кармаш кайра башталды. (СКВ б-ча, 1-б. 91-92-97-98-беттер)

2. Кайчы куйрук Каман алп менен Жору куйрук Жоон алп

Кайчы куйрук Каман алп,
Жору куйрук Жоон алп,

Кабылан төрө Манастын,
Алдынан чыга калганы.
Калмак менен кытайдын,
Кайра уланды жаңжалы.
Мандай-тескей турушту,
Найзалашып урушту.
Мушташканда найзалар,
Куурайдай сынды быркырап,
Айбалта колго алышты,
Аны менен салышты.
Айбалта сынды быркырап.
Кылышты колго алышты.
Кыя тартып чабышты.
Кылышты колго алышты.
Кабы куру калды эми.
Чондугу тоодой алптарды,
Кайран Манас каршы алышп,
Салгылашып калды эми.
Каман алп менен Жоон алп,
Каарданып күркүрөп,
Манас менен бет келсе,
Жер солкулдап дүркүрөп.
Жакалашып тартышып,
Астындағы буудандар,
Тизеден жерге батышып,
Тондун баарын тытышып,
Каршы-терши турушуп,

Мылтык атып, жаа тартып,
Карсылдашып урушуп.
Мындан дагы айла жок,
Чокморун колго алышып,
Чокмор менен салышып.
Баштарын чайкай калышып.
Айта-буйта дегиче,
Ачып көздү жумгуча.
Кыраан Манас баатырын,
Торучаарга камчы уруп,
Токтолбостон жеткени,
Жоон алпты буйдалтпай,
Колунан болот Чокморун,
Сууруп алыш өткөнү.
Каарданып бакырып,
Кыргыздал ураан чакырып.
Колго ойнотуп Чокморун,
Далдап кармап имерди.
Жору куйрук Жоон алпты,
Төбөгө салыш жиберди.
Чокмор кетти быркырап,
Көк темирден туулга,
Асманда учту зыркырап.
Жору куйрук Жоон алптын,
Жаны чыкты чыркырап.
Кытай кыйла бул жалгыз,
Кызык ишти баштады.

Кырк жайсаң башчы Жоон алпын,
Кыраан Манас кабылан,
Кыргын кылып таштады.
Аны көрүп Каман алп,
Коркуп качып кетти дейт.
Мөндү, мөндү, мөндүлөп,
Жолой алпка жетти дейт.

3.«Өлөр эчки койчунун таягына сүйкөнөт»
Жолой Манаска өзү келип катылып, жекеге чакырат. Кармаша келгенде жеңилип, Кайчы Куйрук Каман алп менен Жору куйрук Жоон алпын, кырк жайсаңын кошо чакырып, Манас кайрылып келгиче алардын курчосу менен качып кутулуп кетет. Анын бул жоругу – Манас баатырдын өлчөөсүз баатырдыгын көрсөтсө, бир чети Жолойдун өз дараметин билбеген баатыр сөрөйлүгү менен алакөөдөндүгүн ырастайт. Элибизде мындаи көрүнүштү: «Өлөр эчки койчунун тая-гына сүйкөнөт» – деп коёт.

Жолойдун зыяндуу сапаты:

Арам ойлуу, кара ниет, карөзгөй, орой, таш боор. Анын бул сапаттары кыргыз элине карши согушкан дээрлик бардык эле окуялардан, ал турсун анын мындаи сапаттары менен соргоктугу Көкөтөйдүн ашында да көрүнөт. Ал калмак,

кытайдын жасаң баскынчылык, талап-тоноо-чулук менен жашап көнгөн ырайымсыз балбан дөөсү. Ал ар дайым адилетсиз согуш жүргүзгөн, эси жок, дөөгүрсүгөн балбан.

Жолойдун жоого минген аты:
Ачбуудан

Манас бабам сүйлөгөн, сөз маанисин үйрөнөм:

*Көзүн тазалап – жолун таап өлтүрүп.
Чуратып – чуркатып, шамалдай сыйып деген
мааниде.*

Жолойдун Манастан качып кутулганы

1. Жолойдун жайчылығы

Өзү келип тийишип, жекеме-жеке сайышка чыкканда Манастын каарына турштук бере албай:
– Куттара көр, – деп Ачбуудан деген тулпарына жалынып, жанталашып качып жөнөйт. Манас баатыр артынан кууп жетерде, Жолой токойго кире качып, жай ташын сууга сала коюп, күн жаадырып, айлананы алай-дүлөй туман каптатып, мөндүр төктүрүп кар жаадырып, жол таптыrbай кетет. Кадимкидей кыш болуп, бетине төрт эли муз тонуп,

Жолойго жетпей калганына өкүнгөн Манас, Алтайга кайтып, келе жатса, алтымыш тулпар ат айдал, бет алдынан Кайчи кулак Каман алп чыга калат. Аны көргөн Манас: «Түйгүн башым турганда, тулпарым кантип берейин, Бээжинден чыккан алп экен, муну менен бет алышып көрөйүн», – деп, кайрылып токтой калат. (СКВ б-ча. 1-китеп. 100-102-103-беттер)

2. Кайчи кулак Каман алп

Кайчи кулак Каман алп,
Кайраты мыкты заары күч,
Каарданса жаман алп,
Найзакерлик жагынан,
Дангылдыгы бар экен.
Алышканды жок кылган,
Камбылдыгы бар экен.
Алышкан жоого кез келсе,
Добушунан жан чыгат.
Ою менен болчу экен,
Бет алдына келгенин,
Тим эле чөптөй орчу экен.
Кагышкандын баарысын,
Кыргын кылып койчу экен.
Ачуусу келсе тим эле,
Аты менен сорчу экен.
Кайчи кулак Каман алп,

Карамүртөз жаман алп,
Боконо сөөгү толгондо,
Артыкча балбан болгондо,
Чакырып алып Эсенкан,
Казынага алыптыр,
Тоюна токсон качыр союптур.
Муну менен Каман алп,
Алп балбан атка конуптур.

Манастын Кайчы кулак Каман алпты жеңгени

1. Кайчы кулак Каман алп менен Манастын кармашы.

Кайчы кулак Каман алп, Манасты көргөндө: «Жалғыз экен, кармап алайын, карматпаса, кармашып, кардын жарайын, Эсенканга Манасты жайлайдым деп барайын, сүйүнчүсүн алайын», – деп, кудундап сүйүнөт. Анан ал каарданып, Манастын алдынан чыгат. Ортодо кармаш башталат.

Кайчы кулак Каман алп,
Манастын түрүн көргөндө,
Каарданып бакырып,
Какайлап ураан чакырып,
Керишүүгө ой кылып,
Керигин санга бир салып,
Жебеден мурун жетишип,

Жеткен жерде мушташып,
Найзалашып өтүшүп.
Найза сынып кеткенде,
Айбалта менен кагышып.
Андан айла кеткенде,
Кылыш менен чабышып.
Мындан айла кеткенде,
Чокмор менен кагышып.
Каршы-терши турушуп.
Карсылдашып урушуп,
Ошондо Манас кабылан,
Эңкейип эрдик кылды эле,
Каман алптын кол токмоктой кара чач,
Колуна тие калды эле,
Шамдагайы болжолсуз,
Шапа-шупа бат кармап,
Үзөнгүнүн боолукка,
Үч жолу орой салды эле.
Алдындағы Торучаар,
Олбуй-солбуй камчы уруп,
Оң-тетири теминип,
Чү! – деп, жүрүп калды эле.
Торучаар жоого үйрөтүп,
Опол тоодой шибээни,
Дыркырата сүйрөтүп.
Бай Жакыптын чоң кылыч,
Жанынан сууруп алды эми,

Кайчы кулак Каман алп,
Кан Манастын колунан,
Өлүм болуп калды эми.
Колот жерди май кылып,
Каман алпты жай кылып.
Алтымыш буудан тулпарды,
Айдап Манас келди эми.
Кырк балага таратып,
Олжо кылып берди эми.

Каман алптын зыяндуу жактары:

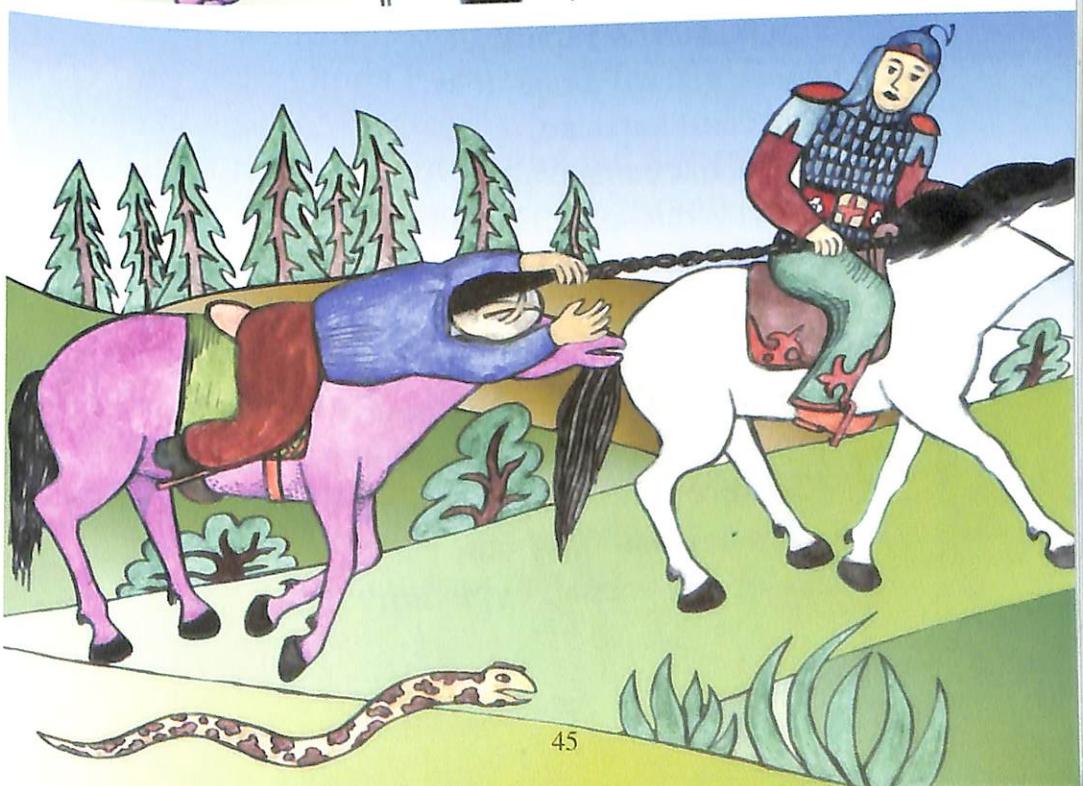
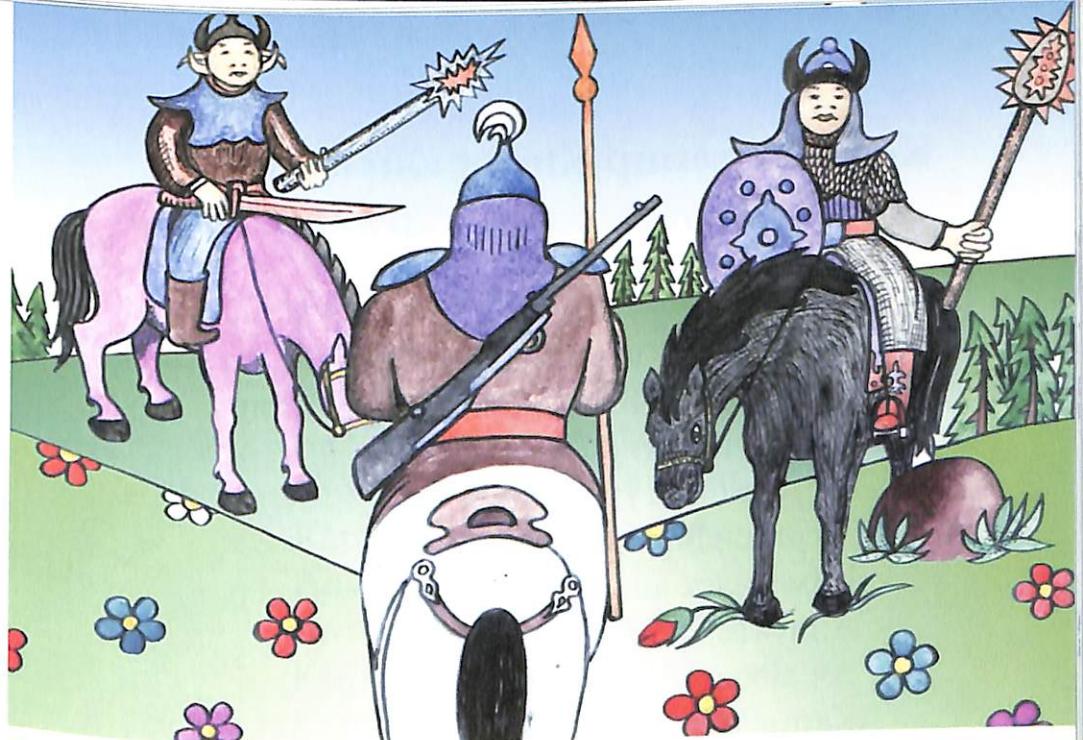
*Кыргыз элине душмандыгы, ырайымсыздыгы,
таш боордугу, канынын буйругун ойлонбой аткар-
ган, маңкурттугу, б.а., кара күчүнө гана ишенгени
– анын акыл-эссиздиги.*

Каман алптын минген унаасы:

Керик – желгенине жесел жетпеген күлүгү.

Манастын минген аты:

*Торучаар – Манас төрөлгөн күнү туулган. Ал
Манастын бала чагынан жоогоо минген негизги
аты.*

Киндиги темир Китен алп менен Камбар баатырдын кармашы

1. Китен алп

Киндиги темир Китен алп – Эсенкандин кыргыздарга каршы койгон алп дөөлөрүнүн бири.

Киндиги темир Китен алп.
Жеэтүмшуктун уругу.
Жергеси бөлөк бу бир калк,
Ким билет анын туругун.
Ал Китен алп чамынып,
Ач айкырык салды дейт.
Кармашууга камынып,
Калмак, кытай тарараптан,
Жекеге чыгып алды дейт.
Кебетесин карасан,
Башы кара балыктай,
Куйругу темир кайыктай.
Жеэтүмшуктай чубалган,
Тумшугун көр, өзүн көр,
Азуулары найзадай.
Жер челип турат күркүрдөп.
Чамынып турган камандай.
– Жекеге чык! – деп чаңырып,
Китен алптын оозунан,
Кызыл чок жалын бүркүлөт.

2. Камбар баатыр менен Китен алп

Мындай дөөнү көргөндө,
Жүрөгү түштү далайдын,
Дене бою дүркүрөп.

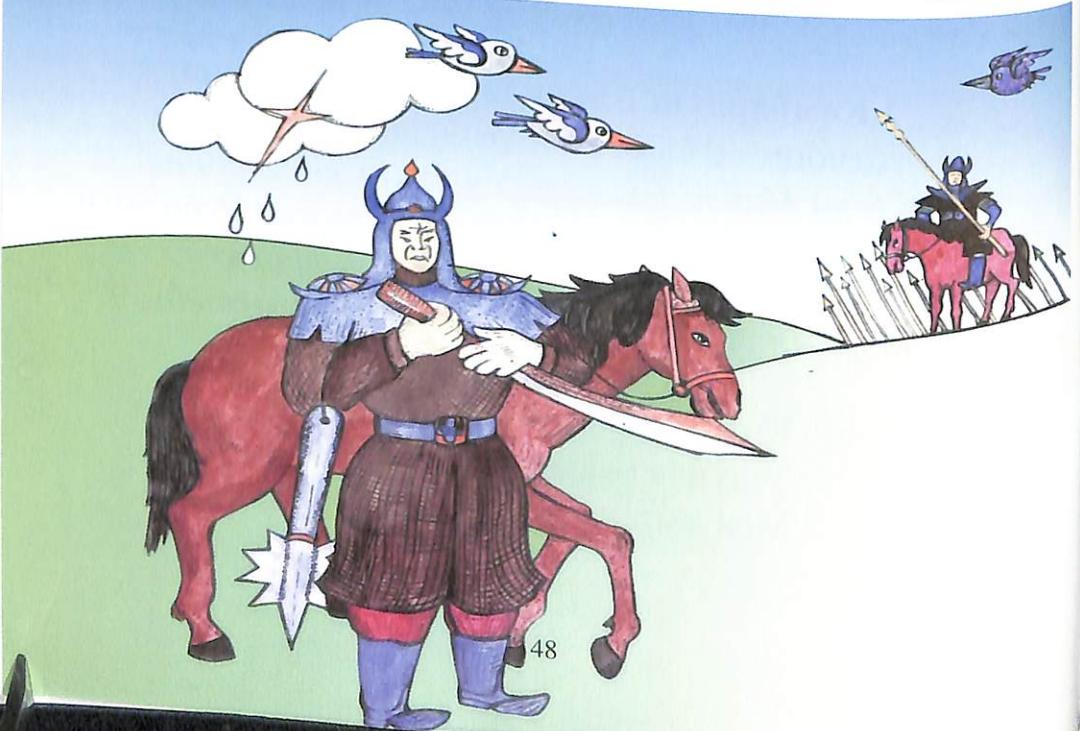
Эми кандай болот? – деп,
Каары катуу бул алпка,
Бакай баатыр, эр Манас,
Кимди каршы коёт? – деп,
Карап калды кыргыздар.
Ал аңгыча болбоду.

Китен алптай болжолу.
Кырк чоронун ичинде,
Камбар баатыр мыкты дейт.
Киндиги темир Китенге,
Ошол Камбар баатыр чыкты дейт.

3. Камбардын Бакайдан бата сураганы

Камбар – Манастын кырк чоросунун бири.
СКВ б-ча Манас Таласка көчүп келгенден кийин
издең келип Манаска чоро болгон. Кийин Чубактын
аялын Камбар алгандыктан кээде Канчоро
Камбардын уулу делет. (СК, 1.195; «Семетей», 1.
164).

Китенге каршы эр чыкпай,
Ушунча баатыр ичинен,
Мен чыгам деп бел байлап,

Бирөөсү даап унчукпай,
Турганда Камбар, – чу! – деди.
Кезекти бүгүн мен алам!
Багыма келди бу деди.
Калмак менен кытайдын,
Ишенген алпы көрүнөт.
Алптыгына карабайм,
Тецирим өзү колдосо,
Китен алп бүгүн женцилет!
Кармалып неге турамын?
Китенге каршы чыгамын!
Буйдалып неге турамын?
Булчундуу дөөсүн талкалап,
Намысым алып тынамын!
Деп ошентип эр Камбар,
Ак сакалы Бакайдан,
Ак бата сурап барды эми.
Акылман Бакай кол үйрүп,
Батасын берип калды эми.
Жоо жарагын камданып,
Калдайган Камбар шанданып,
Атына камчы салды эми.
Камбарды көрүп Китен алп,
Каарданып бакырды.
Мөндүлөп ураан чакырды.
Башка бир салып Керигин.
Жинденип жулуп ыргытты,
Киндигиндеи темириин.

Камбар баатырдын Китен алпты жениши

Жекеме-жеке чыгышып,
Китен алп менен эр Камбар,
Мандай-тескей турушуп.
Найзалашып урушуп,
Найзадан арга болбосо,
Кылышташып чабышып,
Кылыштан айла болбосо,
Чокморун колго алышып,
Чокчондошуп калышып.
Чокуга тарта салышып.
Кайран Камбар ыкчам эр,
Ачып көздү жумгучा,
Баштады белем жоругун,
Чокмору менен бир салышып,
Дардайып турган Китендин,
Алдына мээлеп колунун,
Талкалап такыр таштады.
Тизесинин томугун.
Буттары кетип шалактап,
Көздөрү кетип алактап,
Киндиги темир Китен алп,
Күп этип жерге кулады,
Денеси кыйрап далактап.
Туралбас болуп сулады.
Камбардын ошол эрдиги,

Баатырдыгы, шердиги,
Далайга чейин кеп болду.
Калмактар менен согушта,
Кармаштар мындай көп болду.

(Китен алп, Камбар баатырлар тууралуу бул
ыр саптары түзүүчү-автор тарабынан окуучулар-
дын түшүнүгүнө жасын тилде жазылды)

Акбалтанын арманы

1. Акбалтанын балам жок деп зарлаганы

Нойгут уруусунун каны Акбалта кезинде
калкына калыс кан эле. Эми ал Манастын көчү
менен Алтайдан келгенде Манастан сурап, ээрчите
келген Кутубий баатырды Алайга кан шайлап
алды. «Топозум токсон мингэ жетип, жылкым жети
сан болду, жашым 84кө чыккыча балалуу болбо-
дум. Айтчы Кутубий, баласыз байлыктын пайдасы
кимге?», – деп, малынын тецин жетим-жесирлерге
таратты. «Куу баш өткүчө Мекеге тентип кетем», –
деп, көзүнүн жашын төктү. Жанына Кутубийди
ээрчитип, салбырынга чыкты. Бир күнү Медиян-
дын чөлүндө, кең талаанын мунарыктан, өзүнүн
төл башы – Куу каймал келе жатыптыр. Анын өр-
көчүндөгү куржундан баланын «барр-барр» ыйла-
ган үнү угулат. Каймал төө жакынdagан сайын

баланын үнү катуулайт. Акбалта атынан түшө калып, чуркап барып, баланы колуна алды да, кубаньчы койнуна батпай, Кутубийди чакырып, минтти:

– О, Кутубий курдашым,
Өмүргө орток сырдашым!
Абийирим эми жабылды,
Издегеним табылды.
Үзүлгөнүм уланды,
Чачылганым жыйналды!
Өлгөн жаным тирилди.
Айланайын Кутубий,
Балалуу болдум сүйүнчү!
Деп ошентип Акбалта,
Көзүнүн жашы он талаа.
Ак сакалы суюлуп,
Эки көздөн аккан жаш,
Акырек ылдый куюлуп.
Кан Балтаны көргөндө,
Жашыды Куту дагы ыйлап,
Карып чалды көргөндө,
Караган жандын баары ыйлап.
Мына ошондо Акбалта,
Көргөн жандын баарына:
Курдаштарым, досторум,
Бала таап алды деп,
Бир адамга билгизбе!
Бир кишиге туйгузба!

Айтканымды түшүнүп,
Ак буудай унун чайнап бер.
Айтпаска өзүң ант кылып,
Ак куранды кармап бер!
Марттыгым башка көрүп ал,
Сандап жаткан көп малды,
Калтыrbай баарың бөлүп ал. (СКВ.
Манас 1-китеп. Фрунзе “Кыргызстан” 1984-ж.
221-222-б.б.).

2. Баланын атын ким койду?

Акбалта күүгүм кирип, күн батканда, элдин алды жым жатканда, бир адамга көргөзбөй, баланы ичине катып, Алтайдагы үйүнө жетип, байбичеси Маркатайга берди: «Мойнуна тумар тага көр, баланы жакшы бага көр, куу баш болбой баланын жытын жыттап өтөлү!» – деди. Той берип: «байбичем эркек тууду» – деп, элге жарыя кылды. Кадырман аксакалдарга, балама ат коюп бергиле деди. Ошондо эч ким ат коё албай турганда, элдин четине жылаңаяк, жылаңбаш, аса таяк кармаган токсон жаштардагы аты Кызыр бир думана жетип келди. Ал кыбыланы карап, Маркатайдын колунан баланы алып минтти:

– Ой, Акбалта караңыз!
Адал экен санаңыз,
Өлчөп карап отурсам,

Оңой перзент көрүнбөйт.
Өлгөндө көргөн балаңыз.
Капанын баарын жоёлук,
Баланын атын көёлук.
Акбалтанын арстаны,
Атактуу Чубак эр болсун!
Баатырдыгы башкача,
Эр уулу менен төң болсун!
Атын койдум баланын,
Болбайт сөздүн бекери,
Он эки жашка келгенде,
Аты Чубак бул уулун,
Арстан Манас жөкөрү.
Жашы он экиге келгенде,
Барып консун Таласка,
Чоро болсун Манаска!
Деп ошентип, думана,
Мандайынан үч сылап,
Баланы берип Балтага,
Көздөн кайым болгону.
Акылы тунук Маркатай,
Мойнуна тумар такты эми.
Алтымыш өгөй энеси,
Алдейлеп күтүп бакты эми.

(СКВ. Манас Эпос 1-китеп. Фрунзе “Кыргызстан” 1984-ж. 223-224-беттер).

Чубактын бала чагындагы окуялар

Чубак зор денелүү башкача бала болду. Ал өзгөчө зээндүү, ар нерсеге дилгир өстү. Эрте туруп, таза жуунуп, тыкандыкка үйрөндү.

1. Алп денелүү, тили ширин Чубак

Төрткө чыккан Чубагын,
Көлөмү зор жан болду.
Тили ширин сүйлөсө,
Ата-энеге шаң болду.
Тоголонуп ойносо,
Бети, башы чаң болду.
Алп мүчөлүү баланын,
Дайыны элге даң болду.

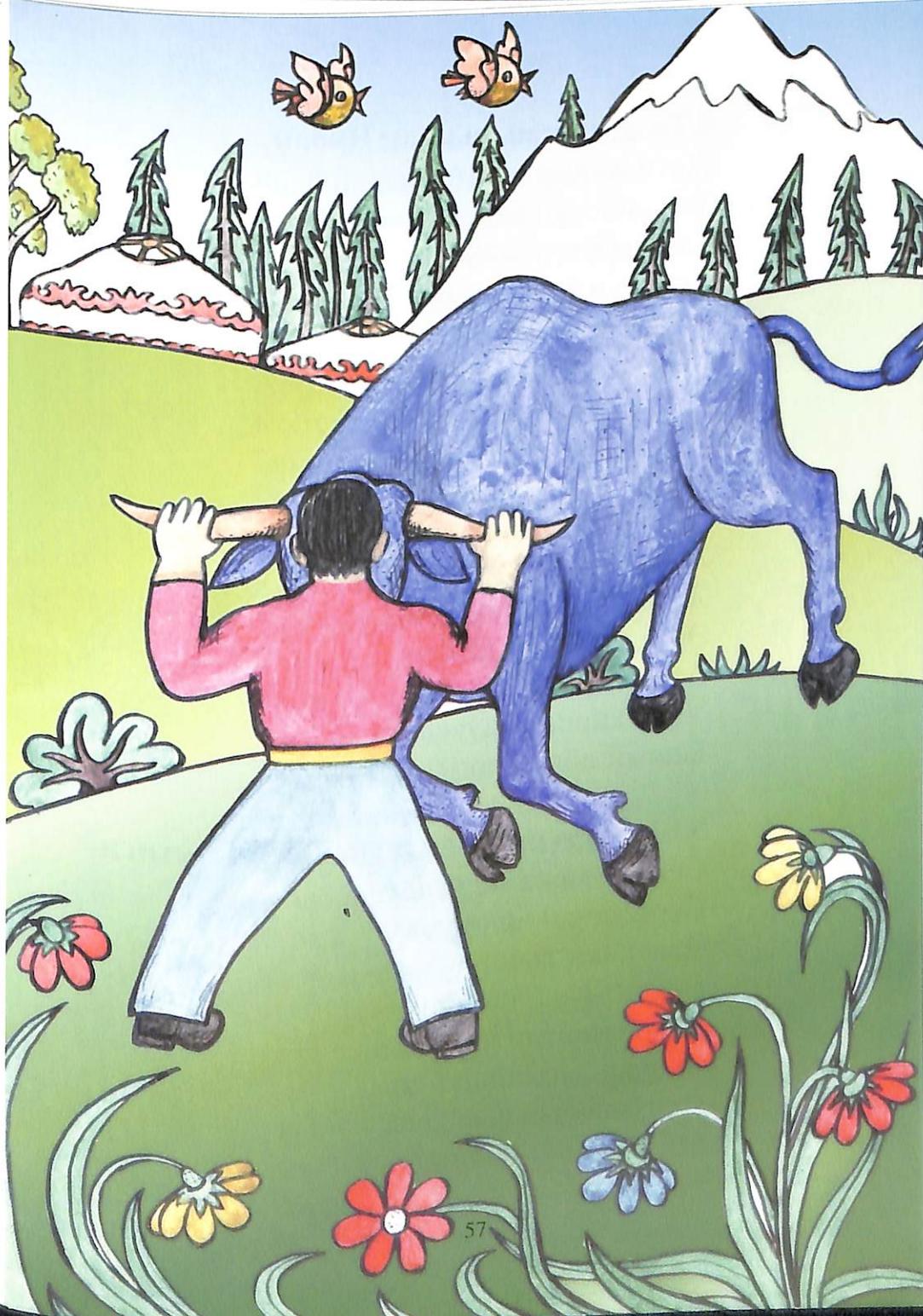
2. Бука менен кармашкан кичинекей Чубак

Кызык болду карасан,
Бешке чыккан курагы.
Тал чыбыкты ат кылып,
Минип алган убагы.
Жерге-сууга токтолбой,
Алып учат кыялы.
Күн алдында жүгүрүп,
Күчөп турат дымагы.
Бука көрсө күржүндөп,
Мүйүзүнө жармашат.

Булкуп, жулкуп, тұртұшұп,
Балбандарча кармашат.
Кадимкідей таймашат.

3. Зирек, өжөр, чынчыл, шамдагай Чубак

Алты жашка чыкканда,
Зирек бала болду дейт.
Акбалтадай карыга,
Тирек бала болду дейт.
Өйдө чыкса өбөгү,
Ылдый түшсө жөлөгү,
Ушу турган Чубагың,
Акбалтанын медери,
Эч нерседен коркпогон,
Отқұрлұғы дагы бар.
Айткан сөзүн аткарған,
Чынчылдығы дагы бар.
Кандай ишке болсо да,
Ыкчылдығы дагы бар.
Сөз сүйлөсө жаркылдал,
Атка минсе шартылдал,
Ыкчам жана шамдагай,
Катуу чыккан дымагы,
Акбалтанын Чубагы.

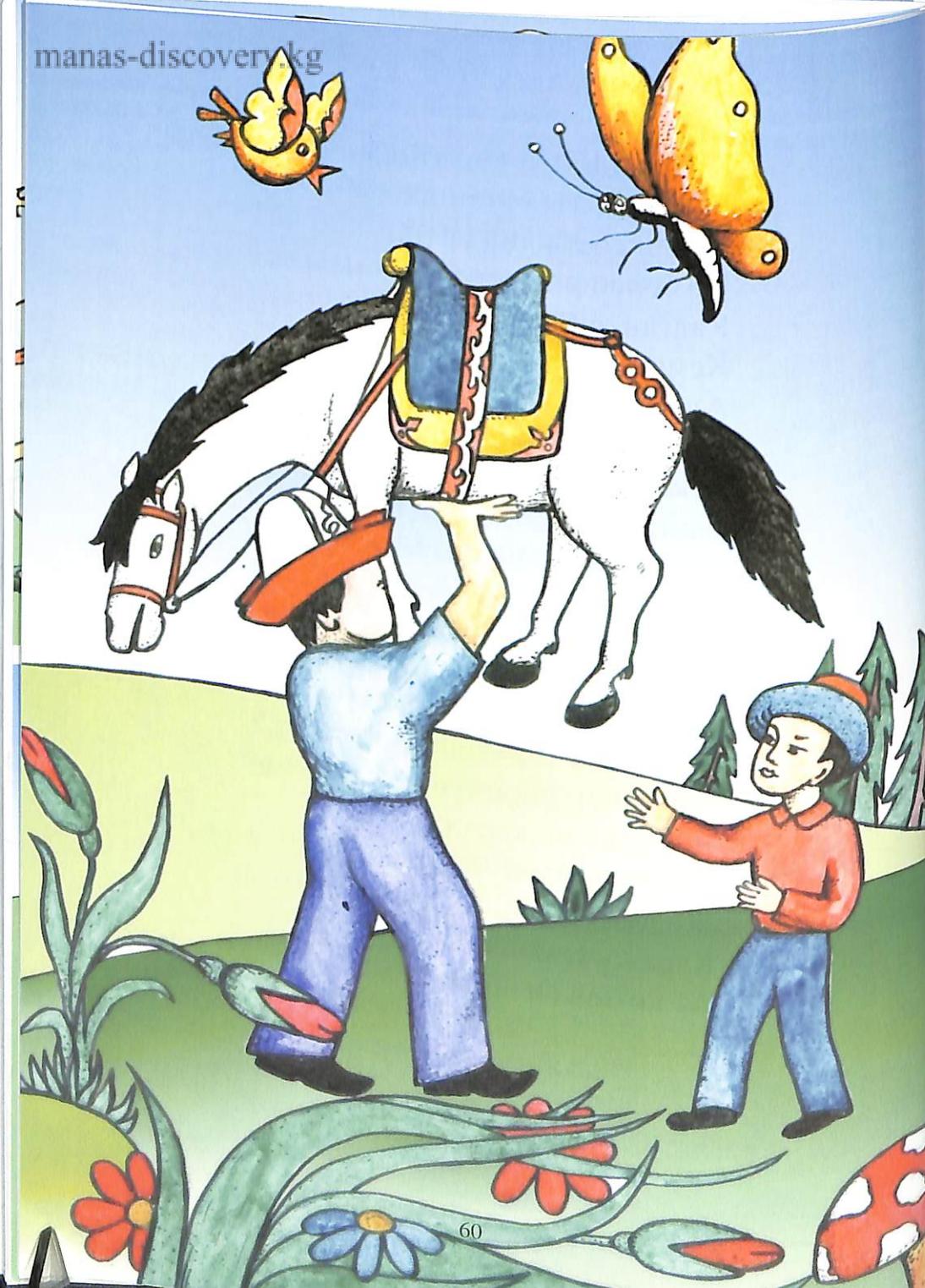
4. Таза, тыкан, сылык Чубак

Жети жашка келгенде,
Тай ойнотуп бастырды.
Тазалыкты өзгөчө,
Көңүлүндө жактырды.
Таң азандан турат да,
Муздак сууга жуунат.
Жараашыктуу кийинген,
Тыкандыгы туулат.
Салам айтып ийилет,
Сылыктыгы билинет.
Аны көргөн Акбалта,
Жаны жыргап сүйүнөт.
Эрте менен ар дайым,
Атасына кол берет.
Улуу киши жолукса,
Башын ийип, жол берет.

5. Чубактын элпектиги, ишенчээктиги

Сегиз жашка келгенде,
Сергектиги билинди.
Дээринен зээндүү,
Элпектиги билинди.
Кылышташып чабышса,,
Чапчаңдыгы билинди.
Найзалашып сайышса,
Ыкчамдыгы билинди.

Күч колдонуп кармашса,
Балбандыгы билинди.
Уккан сөздү талдабай,
Не болсо да ишенип,
Калган жайы дагы бар.
Кемчилигин мойнуна,
Алган жайы дагы бар.
Колун сунса достукка,
Бекемдиги дагы бар.
Баатырдыкка келгенде,
Эч бир жоого алдырбас,
Көсөлдүгү дагы бар.
Улууларды сыйлаган,
Көсөмдүгү дагы бар.
Кара күчүн аябай,
Бешенеси тер болду.
Атасынан үйрөнүп,
Иштеткени жер болду.
Булчундары буржуйган,
Жолборс сындуу шер болду.
Кара күчү болжолсуз,
Ат көтергөн эр болду.

6. Чубактын улуу максаты

Тогуз жашка чыкканда,
Алп баатырдай көрүнөт.
Минген атын чапкылап,
Жанын койбой теминет.
Эки бүктөп сындырат,
Билектей жоон темирди.
Карап турсаң турпатын,
Баскан-турган, чуркашын.
Орто бойлуу, кен далы,
Көркөм келбет, сымбаты.
Төгөрөгү төп экен,
Чогуу жүргөн балдардан,
Артык жагы көп экен.
Акбалтанын Чубагы,
Кайыбынан жаралган,
Кара кулак шер экен.
Чоро болор Манаска,
Баатыр десек эп экен.
Эр Чубактын жоругун,
Жоругунун сонунун,
Көрүп көңүл бөлүнөт.
Көргөн адам жылдызы,
Мээрим болуп төгүлөт.
Он экиге толсом, – деп,
Анык баатыр болсом, – деп,
Баатыр болуп жетилип,

Балалыкты койсом, – деп,
Көп кайталап кетирген,
Кемчилики жойсом, – деп,
Көкүрөгүн тепкилейт,
Көөдөндөгү дымагы.
Көчүп барып Таласка,
Чоро болуп Манаска,
Эрдик кылсам дегенде,
Кайран Чубак баатырдын,
Кетип турат чыдамы.

7. Чубактын минген атын көтөрүп айлантканы

Онго жашы келгенде,
Жүргөн жери шаң болду.
Кан Балтанын эр Чубак,
Төрөпейил жан болду.
Жоругуна баланын,
Көргөн жандар таң болду.
Карап турсаң дымагын.
Өзүн өзү сынагын,
Алты имерип айланнат.
Минип жүргөн кунанын.
Кан Балтанын Чубагын,
Карап турсаң кыялын.
Жети имерип айланнат,
Бышты чыкма кунанын.
Карап турсаң эрдигин,

Чындал көөнүң бөлүнөт.
Айта берсе түгөнгүс,
Мыктылыгы көрүнөт.

8. Төөдөй ташты көтөргөн балбан Чубак

Он бирге жашы чыкканда,
Төөдөй ташты көтөрүп,
Басып кетти кебелбей.
Келбетине карасан,
Кан Балтанын эр Чубак,
Келберсиген берендей.
Эрдигинин чеги жок,
Кармашаарга тени жок,
Алп денелүү эрендей.
Урунаарга тоо таппай,
Урушаарга жоо таппай,
Акбалтанын жылкысын,
Сынай карап чыкты дейт,
Сан жылкынын ичинен,
Бир да құлук жактырбай,
Саяпкерлер баш чайкал,
Үнсүз жооп укту дейт.

9. Өз устатын женген Чубак

Карындағы баланын,
Кан болорун ким билет?
Кәэде Чубак ойносо,

Кээде ойнобой тим жүрөт.
Кээде отуз балага,
Каршы чыгып күрөшөт.
Карсылдашып кармашып,
Каршы-терши сүрөшөт.
Кубанганын жашыrbайт,
Каткырыгы басылайт.
Алышкысы келгенде,
Акбалтанын эр Чубак,
Кутубийди чакырат,
Ат үстүндө кармашта,
Өз устатын аябайт,
Ач жолборстой качырат.

(Бул ыр саптары Чубактын бала чагындагы
окуяларды толуктоо максатында түзүүчү-автор
(А.Кармышаков) тарабынан жазылды).

Чубактын устаты ким болгон?
Баатырдык саптын калыптандырган устата – Кутубий, ал эми адамгерчиликтуу саптарын болсо, Акбалта калыптандырган.

10.Бала баатыр Чубактын өрнөгү:
Чубак төрт жашында алт мүчөсү билинип, беш жашында бука менен кармашат, бирок, жөнөкөй эле балдардай тал чыбыкты ат кылып минип ойнот. Ал эми алтыга чыкканда шамдагай,

чынчыл болуп, баатырдык касиет-жөнөдөмү ачыла баштайт. Жетиге жашы чыкканда таза, тыкан, жарашиктуу кийинип, салам айтып, сылыктыкка Үйрөнөт. Сегизге жашы келгенде тентектиги токтол, сергектиги билинет. Кармаша кетсе ченемсиз балбандыгы менен баатырдыгы байкалат. Тогузга чыгып, билектей жсоон темирди эки бүктөп сындырат. «Балалыгым коюп, кемчилигим жоюп, эртерээк жетилип, Манаска чоро болсом» – деп, алдына максат коёт. Он жашка чыкканда өзү минген бышты чыкма кунанын бир колдоп жети айлантып имерип, элди таңгалтырат. Он бир жашка чыкканда төөдөй ташты кебелбей көтөрүп ыргытат. Он экиге чыкканда Кутубий менен кармашып, устатын ач жолборстой качырат. Манаска чоро болууга ашыгат.

11.Манаска чоро болууга даярдык

Айлананы жоо капитан турган кооптуу мезгилде «эл четинде жоо бетинде болсун», – деп, Акбалта менен Кутубий аны жоокердик өнөргө Үйрөтсө, тез эле үйрөнүп алат. Тогуз жашка чыкканда Акбалта аны салбырынга ээрчитет. Кутубий Чубакка тоо-таш арасында кантеп ыкчам журуугө үйрөтүп, аркар-кулжса кубалап шамдагайлыкка, ал үстүндө чапчаң, чымыр болууга, таамай мээлеп, түз атууга машык-

тырат. Маңдай тер төгүп, эмгекчилдикке көнүп, адилеттик менен ақыйкаптыктын турмуштагы маанисин сезип билет. Кутубийден түмөн жоокер арасында кантип кармашып, ат үстүндө найзаны кантип сайып, кылышты кантип чаап, кантип чокмор ойнотконду билет. Кутубий ага атасы Оштурдан, төрөсү Манастан үйрөнгөн согуш ыкмаларын үйрөтөт. Акбалта ага мекенчил болууга, эл үчүн согушууга тарбиялайт. Акыры Чубак чыныгы баатырга керектүү сапаттарга ээ болуп, Манаска чоро болууга даярдыгы бүтөт.

Ошентип ал он экиге чыгып, тажсырыйба топтоң, балтыр эти толуп, кадимки баатыр болот.

Чубактын Манаска келип кошулганы

Манас, Бакай, Ажыбайлар ит агытып, күш салып, Самаркан жактагы сары талаага чалғынга барды. Аңғыча Бакай: «Мен көргөндү көрдүңбү? Мен билгенди билдинбى? Тээтиги мунарыкта, оргуп-оргуп чаң чыгат. Анда ашкан тулпар минген, зордугу тоонун тениндей бир караан шашып келет. Артында бирөө кууп алыптыр», – дейт. Көрсө ал Чубак экен. Бакай баатыр Чубактын алдынан тозуп, амандашып, аны Манаска тааныштырат. Манасты көргөн Чубак атынан секирип түшүп учурашат. Манас менен Чубак ак буудай нанын чайнашып,

келеме шарап (куран, ант, касиеттүү сез)
кармашып, кучакташып достошот.

Манасты көрө салганда,
Тизеси жерге бүгүлүп.
Көгаланын үстүнөн,
Учуп түштү жүгүрүп.
Арстан Манас шерице,
Акбалтанын эр Чубак,
Айталаадан кабылды.
Бээ баштаган беш тогуз,
Баабединге чалышып,
Акбуудай нанын чайнашып.
Келеме шарап кармашып.
Манас менен эр Чубак,
Дос болушуп алышып.
Ак бөкөндүн кылышып турушту.
Ак буудайдын унундай,
Жуурулушуп турушту.
Чалгынды биргэ чалууга,
Бээжинге чейин барууга,
Жазайыл тийсе көрүүгө,
Ажал жетсе өлүүгө.
Зулпукор мизин жалашып,
Убада, шерт кылышып,
Дегенине көндү дейт,
Кырк чоронун бирдигин,

Кан Чубакка берди дейт.
(СКВ. Манас Эпос I-китеп. Фрунзе “Кыргызстан”
1984-жс. 231-232-беттер).

Чубак баатыр баяны:

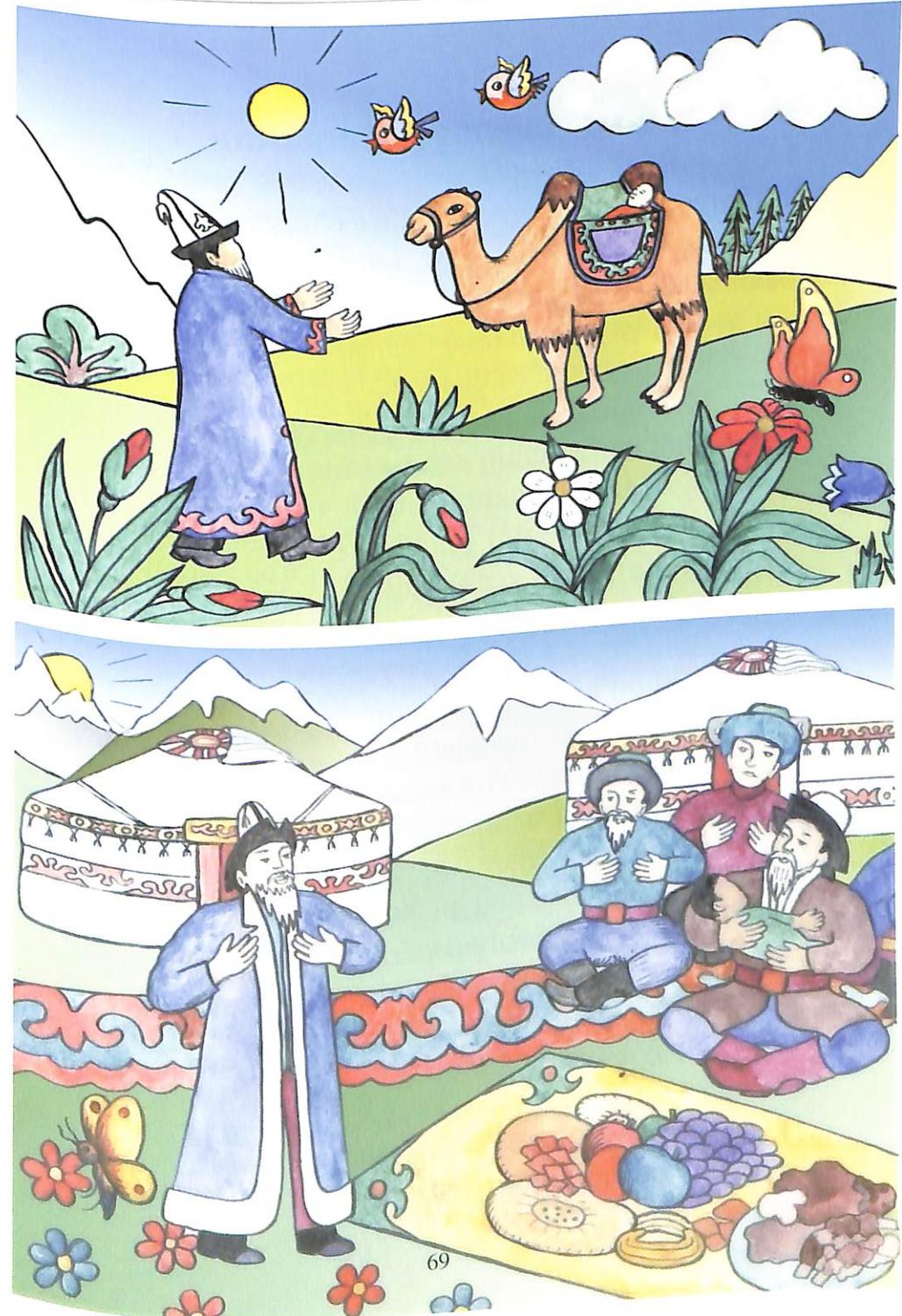
Чубак Манаска тете баатыр. Ал Манастын ишенген эң жасакын Уч чоросунун бири. Манаска он эки жашынан кошулуп, өмүр бою кызмат кылыш отот. Душмандан эл-жер учун болгон бардык согуштарда ал Манас менен катарлаш журөт.

Чубак отө кайраттуу, тайманбас, эрктуу, бирок отө ишенчээк баатыр. Ал ишенчээктигинен улам «Чоң казатка» аттанар алдында Кыргызчалдын тилине кирип, Манастын тапшырмасы менен чалгынга чыккан Алманбеттин артынан жетип, чыр чыгарат. Бирок ал акыры кемчилигин моюнуна алып, Алманбет менен Манастан кечирим сурайт.

Ал «Чоң казатта» Манжусуунун каны Нескара дөөнү баш кылып, эки жуз балбанын байлан, өзү жалгыз айдал келет.

Ал Манас жарадар болгондон кийинки калмак кыйтай, манжуулар менен болгон кан күйгөн согушта аёсуз согушуп жатып курман болот. Чубак Манастын эң күйүмдүү чоролорунун бири.

Төмөнкү сүрөттөрдө Манас эпосундагы
кайсы окуялар чагылдырылган? (жсообун тап)

Жалгыз көздүү Мадыкан

Кебетеси коркунучтуу, жалгаз мүйүзү, жалгыз көзү бар. (*СКВда*), Мадыкан жөнүндө “Чон казатта” баяндалат. Ал Көкбука минген душмандын кол башчы дөөлөрүнүн эң алпы.

Көк букачан Мадыкан,
Мандайда жалгыз көзү бар,
Майданга келип калды эми.
Бул Мадыкан артык эр,
Ок өтпөс темир калканды,
Кийип алган кези экен.
Башында жалгыз мүйүздүү,
Чондугу тоодой Көкбука,
Минип алган кези экен.
Астындағы буканын
Желгенине жел жетпейт.
Басканына мал жетпейт.
Үстүндөгү Мадыга,
Алышкан менен ал жетпейт.
Адам уулу түшүнгүс,
Өөдө-төмөн сөзү бар,
Бир туруп адам үнү өндүү,
Оозун ачып сүйлөсө,
Күркүрөгөн түн өндүү.
Дене бойдон чыккан түк,
Апсыйган аюу жүнү өндүү.

Мазмуну

1. Манас баатырдын Ысык-Көлгө берген баасы.....	3-6
2. Эр Манастын «Шер» атагын алаши	6-9
3. Чегени Кызыр ата Кутубий деп атап, эр Манаска чоро кылганы.....	9-11
4. Эр Манастын Кырк чилтен жана Шай аталар менен кол алышканы.....	12-14
5. Манас баатырдын элдик намысы.....	15-17
6. Манасты байлап алгысы келген алп Кочку.....	18-19
7. Эсенкандын Манаска Жолой баштаган алптарды жибергени	20-21
8. Дөөгүрсүгөн Дөңгө дөө.....	21-23
9. Дөңгө Дөө менен Манастын кармашы.....	24-27
10. Дөрбөн баатыр менен Дөөдүр алп.....	27-31
11. Манастын кабарын угуп, жүрөгү түшкөн Эсенкан.....	32-35
12. Манастын алптар менен кармашканы	36-40
13. Жолой дөөнүн Манастан качып кутулганы.....	40-42
14. Манас Кайчы кулак Каман алпты женгени.....	42-45
15. Киндиги темир Китен алп менен Камбар баатырдын кармашканы.....	46-49
16. Камбар баатырдын Китен алпты женгени.....	50-51
17. Ақбалтанын арманы.....	51-54
18. Чубактын бала чагындагы окуялар.....	55-66
19. Чубактын Манаска келип кошулганы.....	66-68
20. Төмөнкү сүрөттөрдө Манас эпосундагы кайсы окуялар чагылдырылган? (<i>жсообун тап</i>)	68-69
21. Жалгыз көздүү Мадыкан	70
22. Бул Манастын бала чагындагы кайсы окуя?.....	72

Тираж 1500 экз. Ченеми 60 x 84/16. Көлемү 4.5 басма табак

“Айат” басмаканасында басылды.
Бишкек ш., Ташкаен к., 60

Бул Манастын бала чагындагы кайсы окуя?

